

دوفصلنامه علمی، دانشکده هنر و معماری دانشگاه یزد
 سال دهم - شماره پانزدهم - بهار و تابستان ۱۴۰۱
 ISSN: 2645-3711

معماری قلم گرم و خشک

دوفصلنامه علمی معماری قلم گرم و خشک

ARCHITECTURE IN HOT AND DRY CLIMATE

Yazd University- Faculty of Art & Architecture
 spring & summer, Vol. 10, No. 15, 2022
 ISSN: 2645-3711

Yazd University

- **بازشناسی و بازخوانی ملاحظات نجومی در طرح‌اندازی میدان نقش جهان اصفهان**
پادشاه گلشنی، کتابخانه گلشنی، برج معانی
- **واکاوی تأثیر فرهنگ بر مسکن بلوچ‌ها از طریق سپهرنشانیای بوری لوتمان**
سحر مستگار زاده
- **بازخوانی الگوی معماری آیینی دوره قاجار (مطالعه موردی: حسینیه‌های ماداب، پهلوان، حاج‌نایب، دیزچه و درب‌باغ، کاشان)**
پیمان‌سلطان‌پور کسلی، بنو رسوا زاده
- **گزیابی اجتماع پذیری حیاط علین در دانشکده هنر و معماری یزد بعد از افزونه پوشش متحرک جوی آن**
حسین پورمحمدی قائم‌مطلبی، آزاده خاکی قنبر، / امین صدیقین
- **تأثیر سیاست‌های آموزشی بر کالبد معماری مدارس دوره اسلامی نمونه موردی: مدارس دوره تیموری و صفوی**
پهنا بهارپناه، علیده حیاتی
- **بررسی میزان و چگونگی کاربرد تناسبات در سبک‌های کاشی‌کاری شده مساجد شیخ لطف الله و سید اصفهان**
علی‌رضا هاشمی، بریم جعفری‌خانی، فاطمه کاشانی
- **بررسی دگرگونی‌های الگوهای معماری مساجد مردمی در ابتدای مدیریتته در ایران نمونه موردی: مساجد شهر قم در اوایل دوره پهلوی**
(۱۳۴۰-۱۳۴۴ش)
 سعید نازی‌نهی، مهدی مختاری
- **بررسی ساختار معماری کبوترخانه میرزا احمد گورت (نوآوری در افزایش تولیدات کشاورزی)**
محمد بهمن‌گوهر، حسن اکبری، منصور آبیوز
- **منطق چیدمان فضایی سکونتگاه‌های یزد بر اساس فئات**
سیده شهرین
- **تبیین رابطه نورگیری فضا با مزاج زنان خانه دار: مطالعه مقدماتی در اقلیم گرم و خشک کرمان**
وحیده رحیمی‌نیا
- **واکاوی معماری خانقاه‌های یزد**
نادر امامی حسینی
- **تحلیل تمثیلی دولت‌خانه‌های صفوی در اقلیم اصفهان**
سانا جعفری‌نژاد، سید امیر سعید جعفری، بهمن لغمان‌مطلق
- **Recognizing and Rereading Astronomical Considerations in the Planning of Naqsh-e Jahan Square in Isfahan**
- **Analysis of the Impact of Culture on Baluch Housing through the Semiosphere of Jurij Lotman**
- **Rereading the Pattern of Ritual Architecture of the Qajar Period (Case study: Madab Hosseinieh, Pahlavan, Hajonayeb, Dizcheh and Darbbagh, Kashan)**
- **Evaluating the Sociability of "Elliéen Yard" in the Yazd University's Art and Architecture School after Applying Its Retractable Wooden Cover**
- **The Impact of Educational Policies on the Islamic Schools Architecture. Case Study: Timurid and Safavid eras**
- **A study of the amount and method of using of ratios in tiled Shamseh patterns in two mosques of Sheikh Lotfollah and Seyed Isfahan**
- **Development of patterns of popular mosques of early modern era of the city of Qom**
- **Investigation of the architectural structure of Mirza Ahmad Gavart Pigeon House.**
- **Space syntax logic of Yazd settlements based on Qanat**
- **Explaining the Relationship between Space Lighting and the temperament of housewives: a pilot study in the hot and dry climate of Kermand**
- **Study of the architecture of khaneghah in Yazd**
- **Allegorical Analysis of the Safavid Government House in the Climate of Isfahan**

سال دهم - شماره پانزدهم - بهار و تابستان ۱۴۰۱

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نشریه معماری اقلیم گرم و خشک. سال دهم، شماره پانزدهم، بهار و تابستان ۱۴۰۱

ISSN: 2645-3711

زمینه انتشار: معماری

ناشر: دانشگاه یزد

صاحب امتیاز: دانشگاه یزد

مدیرمسئول: دکتر کاظم مندگاری

سردبیر: دکتر علی غفاری

مدیر اجرایی: دکتر عاطفه شهبازی

مدیر داخلی: دکتر علی شهبازی نژاد

هیات تحریریه (به ترتیب حروف الفبا):

دانشیار دانشکده هنر و معماری - دانشگاه یزد	۱- دکتر سید محمدحسین آیت اللهی
دانشیار دانشکده هنر و معماری - دانشگاه یزد	۲- دکتر رضا ابویی
استاد دانشکده هنر و معماری - دانشگاه تهران	۳- دکتر شاهین حیدری
استاد گروه جغرافیا - دانشگاه یزد	۴- دکتر محمدحسین سرائی
استاد گروه شهرسازی - دانشگاه شهید بهشتی تهران	۵- دکتر علی غفاری
استاد گروه معماری - دانشگاه شهید بهشتی تهران	۶- دکتر هادی ندیمی
دانشیار دانشکده هنر و معماری - دانشگاه یزد	۷- دکتر محمدرضا نقصان محمدی
دانشیار دانشگاه علم و صنعت ایران	۸- دکتر سیدعباس یزدانفر
استاد دانشگاه تهران	۹- دکتر پیروز حناچی
استاد دانشگاه شهید بهشتی	۱۰- دکتر حمید ندیمی
استاد دانشگاه علم و صنعت	۱۱- خانم دکتر فاطمه مهدیزاده سراج

طراحی جلد و لوگو: مهندس شهاب الدین خورشیدی ویراستار علمی - ادبی: مهندس سید محمدرضا قدکیان

عکس روی جلد: حیاط علین دانشکده هنر و معماری یزد ویراستار انگلیسی: دکتر احمد اسلامی زاده

نشانی: یزد، خیابان امام خمینی، کوچه سهل بن علی، دانشکده هنر و معماری، دفتر مجله معماری اقلیم گرم و خشک

تلفن: ۰۳۵۳۶۲۲۹۸۵

تارنمای نشریه: <http://smb.yazd.ac.ir>

پست الکترونیکی: ahdc@journals.yazd.ac.ir

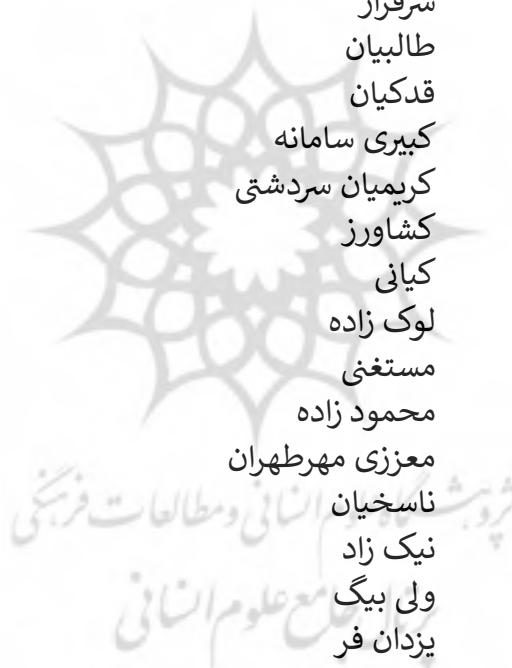
سیستم نشریه معماری اقلیم گرم و خشک دسترسی آزاد بوده و استفاده از مطالب و کلیه تصاویر آن با ذکر منبع بلامانع است.

نشریه معماری اقلیم گرم و خشک پس از چاپ در پایگاه اطلاع رسانی مجلات علمی و تخصصی ایران (magiran.com) پایگاه مجلات تخصصی نور (noormags.ir)، ISC و Google scholar نمایه می‌شود.

اسامی داوران این شماره:

باقری	فاطمه
بامداد	علی
برزگر	زهرا
بلالی اسکویی	آزیتا
پورسراجیان	محمود
جمشیدیان	محمد
حاتمیان	محمد رضا
خادم زاده	محمد حسن
داوطلب	جمشید
ذهاب	سمیه
ذاکرعاملی	لیلی
راعی	حسین
رضایی ندوشن	محمد
سرفراز	حسین
طالبیان	محمد حسن
قدکیان	سید محمد رضا
کیبیری سامانه	علی
کریمیان سردشتی	نادر
کشاورز	محسن
کیانی	مصطفی
لوک زاده	هادی
مستغنی	علیرضا
محمود زاده	امین
معززی مهرطهران	امیر محمد
ناسخیان	شهریار
نیک زاد	ذات الله
ولی بیگ	نیما
یزدان فر	عباس

فهرست

شماره صفحه

- ۱-۳۲ بازشناسی و بازخوانی ملاحظات نجومی در طرح اندازی میدان نقش جهان اصفهان
یاغش کاظمی، غلامرضا کیانی ده کیانی، ایرج صفایی
- ۳۳-۴۸ واکاوی تأثیر فرهنگ بر مسکن بلوچ‌ها از طریق سپهر نشانه‌ای یوری لوتمان
سحر رستگارژاله
- ۴۹-۷۶ بازخوانی الگوی معماری آیینی دوره قاجار (مطالعه موردی: حسینیه‌های ماداب، پهلوان، حاج نایب، دیزچه و درب باغ، کاشان)
عسل ستار، بهرام گسیلی، یاور رستم زاده
- ۷۷-۹۳ ارزیابی اجتماع‌پذیری حیاط‌علین در دانشکده هنر و معماری یزد بعد از افزونه پوشش متحرک چوبی آن
حسین پورمهدی قائم مقامی، آزاده خاکی قصر، آرمان صدیقیان
- ۹۴-۱۱۴ تأثیر سیاست‌های آموزشی بر کالبد معماری مدارس دوره اسلامی نمونه موردی: مدارس دوره تیموری و صفوی
مهسا بهداروند، حامد حیاتی
- ۱۱۵-۱۳۴ بررسی میزان و چگونگی کاربرد تناسب در شمشه‌های کاشی‌کاری شده مساجد شیخ لطف الله و سید اصفهان
غلامرضا هاشمی، مریم حضوربخش، قباد کیانمهر
- ۱۳۵-۱۵۸ بررسی دگرگونی‌های الگوهای معماری مساجد مردمی در ابتدای مدرنیته در ایران نمونه موردی: مساجد شهر قم در اوایل دوره پهلوی (۱۳۰۴-۱۳۴۰ش)
مسعود ناری قمی، مهدی ممتحن
- ۱۵۹-۱۷۸ بررسی ساختار معماری کبوترخانه میرزا احمد گورت (نوآوری در افزایش تولیدات کشاورزی)
حسن اکبری
- ۱۷۹-۱۹۶ منطق چیدمان فضایی سکونتگاه‌های یزد بر اساس قنات
سمیه شهری
- ۱۹۷-۲۱۰ تبیین رابطه نورگیری فضا با مزاج زنان خانه دار: مطالعه مقدماتی در اقلیم گرم و خشک کرمان
وحیده رحیمی مهر
- ۲۱۱-۲۳۱ واکاوی معماری خانقاه‌های یزد
داوود امامی میدی
- ۲۳۱-۲۴۴ تحلیل تمثیلی دولت‌خانه‌ی صفوی در اقلیم اصفهان
ساینا محمدی خبازان، سید امیر سعید محمودی، بهمن نامورمطلق

مقاله پژوهشی

بررسی دگرگونی‌های الگوهای معماری مساجد مردمی در ابتدای مدرنیته در ایران نمونه موردی: مساجد شهر قم در اوایل دوره‌ی پهلوی (۱۳۰۴-۱۳۴۰ش)

مسعود ناری قمی^{۱*}، مهدی ممتحن^۲

۱- استادیار دانشگاه فنی و حرفه‌ای، دانشکده پسران قم

۲- استادیار دانشکده معماری و هنر دانشگاه کاشان

(دریافت: ۱۳۹۹/۰۸/۱۷، پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۰۴)

چکیده

بررسی تاریخ معماری عامیانه ایران از موضوعات پژوهشی ضروری و نسبتاً مغفول مانده برای شناخت راه آینده معماری است. این پژوهش به بخش خاصی از این معماری، یعنی مساجد می‌پردازد که در دوران ممنوعیت‌های مذهبی رضاخانی و بعد از برداشتن آن در عمق بافت درهم‌پیچیده شهری قم به تعداد زیاد ساخته شده است. این تحقیق با روش تفسیری — تاریخی زمینه‌های اجتماعی — سیاسی و کالبدی، ظهور این دسته از بناها و تحلیل الگوهای فضایی آن‌ها را بررسی کرده است. برای این پژوهش با بررسی میدانی، بیش از ۵۰ مسجد متعلق به دوران ۴۰ساله اول و دوم دوران پهلوی (قبل و بعد از مدرن‌سازی اجباری) شناسایی و به صورت اولیه تحلیل شد و از بین آن‌ها، ۲۰ مسجد (با سبک غیر سنتی) که کمتر دچار تغییرات شده بودند، برای تحلیل عمیق انتخاب شد. در ضمن این مطالعه، دو الگوی مسجد بر فراز آب‌انبار و مساجد سرپوشیده، از لحاظ فضایی و عملکردی، به عنوان ویژگی‌های خاص مساجد مزبور شناسایی شد. ایجاد بالکن در داخل مساجد پدیده دیگری بود که ردپای آن در سنت تکایا، پیگیری شد. از لحاظ ساختی و فرمی، الگوی تیرآهن و طاق ضربی آجری نمایان به همراه ستون‌های لوله‌ای، نمونه‌هایی از پدیده‌های خاص شناسایی شده برای این مساجد بود و در کنار آن، استفاده از پنجره‌های باریک عریض یا طویل مطابق سبک مدرن و کتابخانه در مساجد، از مواردی بود که در امتداد تحول مدرن در این مساجد ارزیابی گردید. در مورد علت‌یابی این پدیده‌ها که پرسش اصلی این مقاله بود، رویکرد جامعه در واکنش به سیاست مدرن‌سازی رضاشاهی و تلاش عامه برای استفاده از پتانسیل‌های محلی برای حفظ قالب‌های فرهنگی در مقابل خواست حکومتی به عنوان یافته‌های اصلی ارائه شده است.

کلمات کلیدی: سنت، مدرنیته، معماری عامیانه، اوایل پهلوی، مساجد، آب‌انبار

۱- مقدمه

تاریخ تحول معماری عامیانه ایران کمتر مورد پژوهش بوده است. در دوره گذار بین سنت و مدرنیته (اواخر قاجار و اوایل پهلوی) پژوهش در حوزه معماری مدرن ایران و چالش دوره سنتی، در سالیان اخیر مورد توجه پژوهشگران معماری ایران قرار گرفته است؛ اما پرداختن به بناهای در حاشیه مانده در مباحث دانشگاهی و تحقیقی، یعنی بناهای مردمی ساز که در متن معماران دانشگاهی، مطرح نبوده است، زمینه نسبتاً بکرتری در این مجموعه تحقیقات است. به بیان قیومی و شمس (۱۳۹۱): «اعیان با همه زور و زر و دانششان، قلیلی از جمعیت ایران بودند، آن عده قلیل، البته کاخ‌ها و باغ‌ها و مسجدها و مدرسه‌ها و کاروانسراهای نیکو و فاخر می‌ساختند... اما آن عده کثیر نیز بنا و آبادی می‌ساختند... ناگزیر... درباره بناهایشان و آبادی‌هایشان می‌اندیشیدند؛ آنان اقسامی از معماری را بر اقسامی دیگر ترجیح می‌دادند» این معماری که معماری فرودستان جامعه است، کمتر مورد پژوهش بوده است.

برای شروع چنین تحقیقی، به دلایل مختلفی، انتخاب بناهایی مثل مساجد بهتر از گزینش کاربری‌های پردامنه‌تر مانند مسکن یا کاربری‌های کم‌دامنه‌تر مثل تک مغازه‌ها، قهوه‌خانه‌ها، مسافرخانه‌ها و ... است:

- امکان دسترسی به این بناها برای برداشت، آزادتر است.
- زندگی هنوز در این بناها جریان دارد و می‌توان رد پاهای تغییرات رفتار از گذشته تا امروز را برای مردم‌نگاری فضا با کمک خاطرات و مشاهدات، ثبت و ضبط کرد.
- کاربری مذهبی (مسجد)، در اصل، مذهبی و مربوط به سنت است و در برخورد با موج جدید، ضمن حفظ ذات، ماهیتش تغییر می‌کند.

این پژوهش با روش تفسیری - تاریخی و براساس اسناد تعیین‌گر و زمینه‌ای، به جستجوی تحولات مساجد مردمی شهر قم، با هدف یافتن الگوهای معماری آن‌ها و تحلیل نحوه ظهور این الگوها می‌پردازد. با توجه به عدم وجود سابقه مکتوب برای مساجد عامیانه معاصر، ابتدا با بررسی میدانی تک‌تک مساجد موجود در بافت دوران پهلوی شهر قم، برای بیش از پنجاه نمونه مسجد با بنای دارای قدمت پهلوی اول تا ۱۳۴۰ شناسنامه اولیه (شامل تصاویر، کیفیت کلی بنا، شواهد مربوط به بنای مسجد در بازه تاریخی مورد بحث و مصاحبه شفاهی اجمالی در محل) تهیه شد (تصویر ۱ موقعیت این مساجد شناسایی شده را نمایش می‌دهد) و از میان آن‌ها، ۲۰ مسجد به عنوان مساجدی که بخش قابل توجهی از ویژگی‌های اولیه خود را حفظ کرده‌اند، به عنوان پایه بررسی انتخاب شد. سپس لیستی از کیفیات مشترک و خاص این مساجد تهیه و ریشه‌یابی تاریخی و اسنادی این کیفیات مورد تحقیق قرار داده شد.

پرسش‌های پژوهش

- معماری عامیانه در مواجهه با مدرنیته در موضوع معماری مساجد چه ویژگی‌هایی داشته است؟
- علل و زمینه‌های ظهور ویژگی‌های فوق در طراحی مساجد این دوره، چه بوده است؟

۲- پیشینه پژوهش

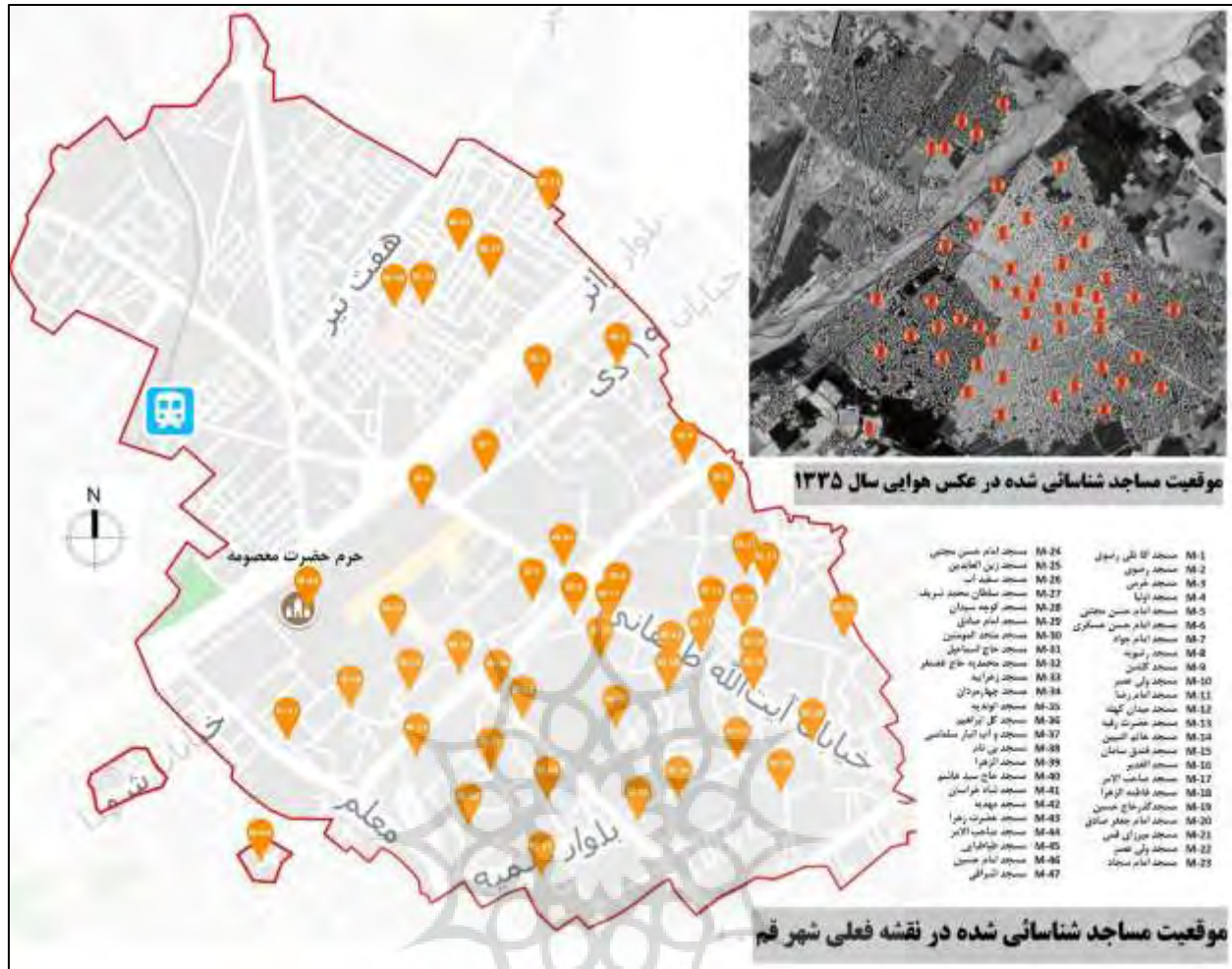
معماری دوران پهلوی از دهه ۱۳۸۰ با کار کیانی (۱۳۸۳ - البته شروع پروژه خیلی قبل‌تر بوده است) در مورد معماری پهلوی اول، به صورت جدی مورد توجه پژوهشی واقع شد؛ صارمی و رادمرد (۱۳۷۶) در انتهای کتاب، نگاهی به معماری مدرن اولیه در ایران داشته‌اند که از اولین نمونه‌های رجوع دوباره به این آثار، در کارهای پژوهشی تاریخی معماری ایران است. این رویکرد در سال ۱۳۸۲^۲ با انتشار کتاب «معماری نیکلای مارکوف» (شافعی و دیگران، ۱۳۸۲) و سپس دو مونوگراف دیگر از همین دست (تحت عنوان «مجموعه معماری دوران تحول در ایران» - کریم طاهر زاده بهزاد و وارطان هوانسیان (شافعی و دیگران، ۱۳۸۴ و ۱۳۸۷) ادامه می‌یابد؛ علاوه بر نمونه‌هایی مانند «معماری و شهرسازی شیراز در دوره پهلوی (۱۳۵۷ - ۱۳۰۰ خورشیدی)» (۱۳۸۳) تألیف طاهره نصر، «معماری دوره تحول» به یکی از زمینه‌های پایان‌نامه‌های دانشگاهی که اینک منابع آن دور از دسترس نیست، تبدیل می‌شود. دو نمونه رساله دکتری که تقریباً همزمان به معماری پهلوی (کل دوره) پرداخته‌اند - «سیر تحول معماری مسکن تهران در دوران پهلوی» کار بهروز جانی‌پور و «عوامل موثر بر طرح بناهای آموزشی نوین دوره پهلوی اول» کار مزین دهباشی که هر دو در ۱۳۷۹ دفاع شده‌اند - نیز ممکن است

در همین دسته قرار داده شوند. در سه‌چهار سال اخیر، حجم این دست کارها روبه افزایش بوده است (از جمله مستندسازی حجیم میرمیران و اعتصام (۱۳۸۸) و مختاری (۱۳۹۰)). تحقیقات جزئی‌نگران‌تر در مورد تزیینات، کاربری‌های خاص و مواردی از این دست، اکنون، زیاده‌تر شده است؛ اما جای بررسی بناهای عامیانه و مردمی‌ساز در این تحقیقات همچنان خالی است (ناری قمی، ۱۳۹۴). تحقیقاتی مانند کار کریمی (۲۰۱۳) در مورد مسکن مردم، و پژوهش کیانی (۱۳۹۲) در مورد آجرکاری تزیینی در دوره پهلوی اول از نمونه‌های استثنایی است. قیومی و شمس (۱۳۹۱) به کمبود تحقیقات در این زمینه در معماری ایران پرداخته‌اند. تالین مک‌گرگور (۱۳۹۹) ضمن تصریح بر وجود برنامه معماری خاص از سوی عوامل رضاشاهی برای تحمیل معماری سبکی مدرن بر مردم در بناهای خصوصی (خانه‌ها)، به تحلیل نقش نهاد هنری در پیگیری این وظیفه محوله پرداخته است و اینکه چگونه این افراد ضمن اجرای برنامه ارائه شده از بالا به پایین سعی کردند ماهیت وابستگی خود به سیستم سیاسی را از طریق نشریات و ... پنهان نگاه دارند؛ وی حتی سیاست ملی‌گرایی ضد دینی در بناهای عمومی دولتی را تابعی از این پروژه مدرنیزاسیون و ابزاری برای تلطیف این مدرن‌سازی لجام‌گسیخته (بدون ریسک بازگشت به سنت) تحلیل می‌کند. در تحلیل مک‌گرگور، جای خالی بناهای عامه همانند مساجد و پاساژهای ساخته شده از سوی بازرگانان، دیده می‌شود. در واقع این بناها عرصه مواجهه جامعه در حیطه‌ای نسبتاً آزاد از برنامه دولتی با موضوع مدرنیته در معماری است که پژوهش حاضر متوجه آن‌ها است. این پژوهش می‌کوشد الگوهای معماری پدید آمده در این دسته از مساجد را شناسایی و ریشه‌یابی نماید.

۲-۱- مساجد دوره پهلوی قم

معمولاً مطالعات مساجد، معطوف است به مساجد مهم شهرها یا مساجدی که از لحاظ تاریخی متعلق به دوران سنتی معماری (قبل از ظهور معماری پهلوی) هستند. در شهر قم تعداد زیاد مساجد در بافت دوره پهلوی قم شاید غیر عادی به نظر برسد؛ عدم توجه به معماری عامه در تاریخ‌نگاری معماری ایران، مانع از آن می‌شود که بتوان با قطعیت راجع به عادی بودن یا نبودن این پدیده در ادوار پیشین سخن گفت. گاه در مرکز یک محله مانند گذر جدا یا سیدان، دو یا سه مسجد در فاصله اندکی دیده می‌شود. نقل یاقوت حموی از سفرنامه ابن‌حوقل در مورد تعدد مساجد در شهری در جزیره سیسیل (حموی، ۱۳۸۰: ۶۲۱) می‌تواند در این زمینه راهگشا باشد. وجود نوعی رقابت برای داشتن مساجد محلی در مقاطع خاصی از تاریخ شهرها به‌ویژه در زمان رونق دین‌داری، بعید نیست؛ همانند کوفه که در زمان ورود حضرت علی (علیه السلام) مساجد متعددی به نام اشخاص گوناگون داشته است (ابن بابویه، ۱۳۶۷، ج ۲). همین ویژگی در باستانشناسی بندر سیراف نیز مشاهده شده است که کارکرد آن ظاهراً با نمونه کوفی قابل قیاس است و لمبورن، پدیده مشابهی را در اوایل دوران اسلامی در هند خاطر نشان می‌کند (Lambourn, 2017). در مورد شهر قم با وجود گرایش عمیق مذهبی، این موضوع به خودی خود، چندان غیرمنتظره نیست؛ به‌ویژه یکی از مهم‌ترین باقیات صالحات، وقف مسجد است؛ و در این وقف، اندازه مسجد و میزان خرج در آن مهم نیست (همان، ج ۱: ۳۵۴). وجود تعداد زیاد مساجد تک‌اتاقی که بعضاً فضایی دیگر (مانند حجره در بازار) بوده و برای نماز خواندن از سوی صاحب آن وقف شده است، این رویکرد را نشان می‌دهد.

اما در مساجد دوران مورد بحث، پدیده‌های خاصی وجود دارد که با الگوهای سنتی متفاوت است و جستجوی بسترهای وقوع این تغییرات، موضوع تحلیل این پژوهش است. در ادامه این نوشتار موارد مهم این تحولات شناسایی شده در مستندنگاری مساجد، ارائه و بررسی شده است.

تصویر ۱. نقشه موقعیت مساجد شناسایی شده در بافت موجود دوران پهلوی اول و اوایل پهلوی دوم قم (نگارندگان) خطوط قرمز رنگ محدوده ساخته شده بافت در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ را نشان می‌دهد که برای این پژوهش قدم به قدم بررسی و تمام مساجد احداثی در بازه زمانی پژوهش در آن شناسایی شد و در کنار تصویر نام آن‌ها ذکر شده است.

مهم‌ترین تحول مربوط به خود مذهب در دوران رضاشاه اتفاقی بود که در دهه دوم حکومت وی رخ داد؛ ظاهرسازی مذهبی او در دهه نخست می‌توانست مشوق توسعه مساجد عمومی در شهر باشد و دستکم روال قبلی را مخدوش نکند. به بیان جعفر شهری (۱۳۸۳، ج ۲: ۳-۴۲)

در زمانی که روضه‌خوانی و تعزیه‌داری حسین ابن علی (ع) بطور آزاد برگزار و ممنوعیت نیافته قدغن نشده بود، هر تکیه و محله‌ای دسته‌ای راه می‌انداختند و از آن جمله یکی هم دسته قزاقخانه بود که به سرپرستی (سردار سپه رضا خان) با علم و کتل و طبل و مزقان دهه‌های اول محرم راه می‌افتاد... ولی همین سردار سپه، ... وقتی به سلطنت رسید، اول کاری که کرد قدغن روضه و عزاداری برای همان حسین پسر فاطمه بود.

این موضوع در اسناد ثبت شده آمریکایی‌ها در ایران اینگونه خلاصه شده است:

برنامه رضا شاه برای کشف حجاب زنان مسلمان و اجبار مردان برای کنار گذاشتن کلاه‌های سنتی و پوشیدن کلاه «فرنگی» در تابستان ۱۹۳۴ با جدیت بیشتری دنبال شد. ... هورنی بروک گزارش می‌دهد که تلاش برای «عملی ساختن منویات اعلیحضرت» برای ممنوع ساختن حجاب اسلامی رسماً از سوی فروغی که در مقام رئیس‌الوزراء قرار بود روز ۲۸ ژوئن ۱۹۳۵ در باشگاه ایران میهمانی بدهد، آغاز شد. (مجد، ۱۳۸۹: ۱۷۴).

در بحث فضاهای مذهبی، این موضوع منجر به نوعی افراطی‌گری در عزاداری‌ها پس از تبعید رضا شاه در ۱۳۲۰ گردید که بدعت‌ها، چشم و هم‌چشمی‌ها و بزرگ‌نمایی‌های بی‌حد و حصری را هم در وجه نمایشی مراسم و هم در وجه مخارج و جلوه‌های قدرت نمایانه سبب گردید (از جمله رک به آیهٔ ا. امین، ۱۳۷۱) — در محیط کالبدی قم یک اثر عمدهٔ این امر را می‌توان در رقابت در نوسازی تکلیا پی‌گیری کرد، به‌نحوی که قریب به اتفاق تکلیا در دوران پهلوی دوم به‌طور کلی بازسازی شده‌لند و تکنیک‌های ساختمانی جدید در آن‌ها به‌کار گرفته شده است؛ دهانه‌های بزرگ (نظیر دهانهٔ حدود ۱۰ متر تکیهٔ «شاه خراسان») کاشی‌کاری‌های پر خرج، آیینه‌کاری‌ها در دیوارها و سقف‌ها (تکیه «جدا»، «شاه حمزه»، «شاه خراسان» و...)،

در جریان این تحول، موضوعات معماری نیز از قلم نیفتاده است؛ رئیسی (۱۳۹۸) در پژوهشی، اثر این موضوع و دستور رسمی برای مکشوف ساختن بناها (با شیشه و پنجره و برون‌گرایی) را بررسی کرده است؛ این رویه می‌توانسته دستکم در افزایش تعداد مساجد محلی بدون تظاهر شکلی مسجد اثرگذار باشد؛ در واقع یکی از علل حذف حیاط در اغلب مساجد مورد بررسی می‌تواند همین باشد؛ با این حال می‌توان از احتمال تأثیر عوامل خاص دوره پهلوی به‌ویژه سیاست‌مقابله مذهبی نیز در ایجاد و گسترش الگوی مساجد سرپوشیده یاد کرد؛ زیرا عاملی مانند عزاداری که با سروصدای نسبتاً زیاد همراه است، در فضای بسته، کمتر جلب نظر می‌کند تا در فضای باز که ممکن است این صدا را به فضاهای عمومی شهری برساند. گذشته از این، تغییر الگوی جمعیت شهری در دوره مدرنیسم ایران نیز نباید از نظر دور بماند.

۲-۲- الگوهای معماری در مساجد عامیانهٔ شهر قم در ابتدای مدرنیسم

پس از تهیهٔ شناسنامهٔ اولیه از مساجد مورد شناسایی، کیفیات معماری آن‌ها در جدول ۱ خلاصه شده است. مبنای تقسیم‌بندی پدیده‌های خاص معماری در این جدول، بسط سه‌گانهٔ ویتروویوس (ساخت، عملکرد و زیبایی) است که مورد سازماندهی کلی نیز به آن افزوده شده است. چنان که در جدول دیده می‌شود، برخی پدیده‌های معماری در نمونه‌های بیشتری، خود را نشان می‌دهد. در ادامه مقاله، این پدیده‌ها در سه دسته بررسی می‌شوند؛ دستهٔ نخست، مواردی است که به‌رغم تغییر نسبت به سنت، می‌توان آن‌ها را تداوم یا بهسازی الگوهای سنتی محسوب کرد؛ دستهٔ دوم، مواردی را در بر می‌گیرد که نوعی گسست از سنت مساجد ایرانی را نشان می‌دهد، اما نمی‌توان آن را غرب‌گرایی یا مدرن‌گرایی دانست و باید یک تحول درون‌زا در معماری ایران، تلقی شود و بالاخره دستهٔ سوم، مواردی را شامل می‌شود که ظاهراً تحت تأثیر معماری مدرن، در این مساجد عامیانه ایجاد شده است.

جدول ۱. جمع‌بندی شناسایی پدیده‌های خاص معماری در مساجد مورد بررسی

جدول ۱. پدیده‌های کالبدی شناسایی شده در مساجد											نام مسجد	شماره					
زیبایی			ساختی			عملکردی			سازماندهی کلی								
گرایش به الگوهای فرمی نو			الگوی سازه سقف			نسبت مسجد و آب انبار			الگوی حیاط								
تداوم فضاسازی سنتی	نوع‌گرایی فرمی در	پنجره به معبر	نیم طبقه	سقف مسطح بدون	تیر آهن و طاق ضربی	تیر آهن و طاق ضربی	طاق چشم‌های	آب انبار زیر مسجد	آب انبار زیر حیاط	آب انبار مجاور مسجد	بدون آب انبار	حیاط جلو	حیاط مرکزی	حیاط مرکزی	بدون حیاط		
X		X		X			X	X							X	M1	آقا نقی رضوی
		X					X				X		X			M6	امام حسن عسگری (علیه السلام)
	X	X		X				X							X	M7	امام جواد (علیه السلام) (طاهری)
	X	X	X			X					X				X	M9	گلشن

بخواند، هر چه ارتفاع محل ایستادن او از امام بسیار بلندتر باشد (به‌طور خلاصه مأموم می‌تواند بر بلندی بایستد با هر ارتفاعی). (ابن بابویه، ۱۳۶۷، ج ۲: ۴۹). با وجود چنین جواز وسیعی، تنها در نمونه‌های محدودی از سبک ایلخانی و تیموری، بخشی از مسجد (معمولاً در دو طرف گنبدخانه) در دو طبقه ساخته شده است؛ در شهر یزد این مسأله بیشتر دیده می‌شود: مسجد خضرشاه مربوط به قرن هشتم (خادم‌زاده، ۱۳۸۴، ۱۲۴) نیز در دو طبقه بودن خود، وامدار سنت مغولی است. همین امر در مسجد ریگ و مسجد لرد تازیان نیز قابل بیان است (همان). لذا در ادامه عوامل مؤثر در الگوی تکایا در قم را دقیق‌تر بررسی می‌کنیم تا از طریق آن به ریشه‌های سنتی الگوی فضایی مساجد نزدیک شویم.

چنین به‌نظر می‌رسد که هیچ اثر متعلق به قرون پیشین در میان قالب‌های کالبدی موجود مراسم عزاداری در قم موجود نیست و به استثنای نمونه‌ای چون صحن «چهل اختران» که میدانی با طاق‌نماهای کم‌عمق (اغلب در حد ناماسازی نه مکان نشستن مشابه ایوان) نشانه‌ایی از معماری قبل از پهلوی با خود دارد، اغلب مکان‌های مشهور عزاداری، بازسازی شده‌ی دوران پهلوی یا حتی ۲۵ سال اخیرند، از جمله نمونه‌ای چون «میدان میر» (محل اقامت حضرت «معصومه(س)» تازمان وفات) که میدانچه‌ای مشابه «چهل اختران» بوده است در سه دهه گذشته بازسازی شده است (عباسی، ۱۳۷۱).

بررسی ساختارهای الگویی سنتی قابل مقایسه با تکیه در بافت شهری قم حاکی از آن است که ساختارهای الگو دهنده‌ای که در مورد تکیه‌ها آورده شده است (ناری قمی، ۱۳۹۵)، در محیط تاریخی-جغرافیایی قم، وضعیتی مشابه دارد، از جمله دو ساختار الگوده اصلی مورد بحث یعنی: **مدارس قدیمه، خانقاه‌ها**، به‌علاوه ساختار الگو دهنده دیگری در نیمه دوم قاجاریه قابل بحث است که عبارت است از **تیمچه‌ها**

۲-۳-۱- خانقاه: تأثیر خانقاه‌ها در دو طبقه شدن برخی مساجد سنتی را در شهر یزد می‌توان دید. مثلاً وجود نیم‌طبقه در مسجد پیرحسین دامغانی، با ریشه صوفیانه آن نسبت دارد و در افتتاحیه این مسجد از سماع صوفیه ذکر می‌شود (خادم‌زاده، ۱۳۸۴، ۶۷). موضوع وجود چنین نهادی در قم مورد سؤال است؛ نویسنده «گنجینه آثار قم»، گنبد «عشقعلی» در محله‌ای به همین نام را به استناد کیفیات معماری، از جمله: عدم امکان اتصال صفوف نمازگزاران در بخش‌های مختلف ساختمان - مسجد بودن آن را نفی و آن را خانقاه می‌داند (فیض، ۱۳۴۳: ۶۰۷) و در باب پیشینه خانقاه در قم، نخستین آن را اثر شهریار عراق، «جمال الدین صفی» به ۷۶۰ می‌داند (همان: ۶۰۴) که در محل تپه‌های «خان صفی» که مخفف «خانقاه صفی» است، تأسیس شد و در ۸۰۸ بفرمان «امیر تیمور» - بر خلاف شیوه وی در عدم تخریب خانقاه‌ها (و حتی تقویت این نهاد) - منهدم شده است. نمونه بعدی، زاویه «سلطان نظام الدین احمد» در حدود یک قرن بعد است که «فیض» ساختمانی را که در بعضی سیاحت‌نامه‌های خارجی مشابه خانقاه به‌چشم می‌خورد، همین بنا می‌داند. به رغم این توصیفات، امروز هیچ‌یک از بناهای فوق‌الذکر وجود ندارد. (گنبد «عشقعلی» در حدود سه دهه پیش تخریب و مسجدی نوین در مکان آن بنا شد). تنها خانه موسوم به خانه ملاصدرا در قریه کهک قم است که ساختار کاملاً خانقاه‌مانند دارد و البته در منابع، این شباهت مورد توجه واقع نشده است و کیفیات ساختمانی آن‌ها (تا حدی که از توصیفات فیض برمی‌آید) در تکیه‌های موجود قم بازتاب مشخصی ندارد، به‌ویژه که آداب متصوفه با مزاج متشرع اهل قم چندان سازگار نبوده است (ر.ک به همان ۶۳۴ و ۶۳۵)؛ به‌علاوه از موقعیت شهری این نمونه‌ها نسبت به هسته‌های قدیمی شهر می‌توان دریافت که خانقاه‌ها تا پیش از صفوی در خارج بافت شهری ایجاد شده‌اند و در میان توده پذیرفته نشده‌اند و تنها گنبد «عشقعلی» که مستندات بر اطلاق آن به «میر غیاث الدین حسین قمی» ملقب به «عشقعلی» مورد توجه «شاه اسمعیل صفوی» و متوفی به ۹۱۴ هـ (همان: ۵۹۸ و ۵۹۹) وجود دارد، در میانه بافت است که با توجه به رویکرد حکومت صفوی همزمان به شیعه و صوفیه، چندان برخلاف انتظار نیست.

۲-۳-۲- مدارس قدیمه: برخلاف خانقاه‌ها که عدم دسترسی به نمونه‌های اصیل آن با عدم اقبال عمومی و پذیرفتاری سلوک آن‌ها در این شهر بستگی دارد، عدم دسترسی به نمونه‌های قدیمی مدارس تا حد زیادی وابسته به کاربری فعال آن‌هاست که بازسازی‌های پیاپی را موجب گردیده است، چنان‌که نمونه‌های متقدمی چون «فیضیه»، «دارالشفاء» و «جانی خان» (جهانگیر خان) بازسازی شده مدرس صفوی در قرن اخیرند. گذشته از این، آن‌چه از توصیفات بناهای گذشته این مدارس (ر.ک به فیض، ۱۳۴۳ ج

۳: ۶۳۹) برمی‌آید، الگوی معماری مدارس قم به‌طور کلی از شیوه مدارس دو طبقه معمول تیموری-صفوی جدا افتاده و حتی طبقات دوم برخی مدارس مربوط به قرن حاضر است و نمونه «جانی خان» که هیأت بنای صفوی آن همچنان قابل تشخیص است، به‌صورت حجرات یک طبقه حول حیاط وجود دارد؛ علاوه بر این افتراق الگویی با نمونه‌های الگو دهنده به تکایا (که پیشتر آمد) از لحاظ کاربردی نیز، توصیفات «فیض» از وضعیت مدارس در اواخر قاجاریه و پیش از تأسیس حوزه علمیه قم در ابتدای دوره پهلوی توسط حاج شیخ عبدالکریم حایری — نشان‌دهنده متروکه بودن یا وجود کاربری‌های کم‌اهمیتی چون انبار، اسکان فقرا و... که با مدارس همخوانی ندارد، در آن‌هاست (ر.ک به فیض در ذیل مدرسه «فیضیه» و «دارالشفاء» - ج ۱: ۶۷۰ به بعد- و مدرسه رضویه ج ۲ ص ۶۳۷ به بعد) که حاکی از عدم توجه توده جامعه به این الگوهای کالبدی است و این امر به‌ویژه در دوره‌ای که تکلیا و مراسم عزاداری در مرکز توجه اجتماعی بوده است (و به‌عنوان نمونه، بخش‌های سرپوشیده تکایای نابین عمدتاً در همین سال‌ها بنا شده‌اند - ر.ک، ملازاده، ۱۳۸۱) نشان‌دهنده اهمیت اندک این نمونه‌ها در شکل‌گیری الگوهای فضایی مورد بحث این نوشتار است.

۲-۳-۳- تیمچه‌ها: تنها نمونه موجود تیمچه در قم - «تیمچه بزرگ» - که بنایی دو طبقه با صحن سقف به دهانه ۱۵ متر است، شاید نزدیک‌ترین نمونه تاریخی به الگوی تکایای سرپوشیده در بافت شهری قم باشد؛ اما تعلق آن به اواخر دوره قاجاریه، مسأله ارتباط آن با این قالب‌های کالبدی را تا حد زیادی می‌تواند تضعیف کند، چرا که در این دوره بسیاری از اشکال تکایا، در شکل نهایی خود تثبیت شده بودند.

در این بناها از محدود عناصر معماری که فضا را وزندار می‌کنند، نیم‌طبقه‌ها هستند که در اغلب تکایا به کار رفته‌است، اما نوع پرداخت به آن در نمونه‌های مختلف متفاوت است. این نیم طبقه‌ها که معمولاً عمق یک یا دهانه سازه‌ای را پر می‌کنند، اگر چه همانند طبقات دوم حسینه‌های اغلب مناطق دیگر برای استقرار زنان و کودکان کاربرد دارند، اما این، تمام کارکرد آن‌ها را در بر نمی‌گیرد؛ بلکه می‌تواند به‌عنوان فضایی کمکی برای استقرار افراد خاص، جمعیت اضافی، انبار و... حتی نوحه خوانان، نقش ایفا کند. استقرار نیم طبقه‌های باریک ضمن حفظ وحدت فضایی با فضای اصلی بر تنوع فضایی آن می‌افزاید (نظیر تکیه «یزدی‌ها» یا «ملا محمود»): اما نیم‌طبقه‌های عمیق تقریباً فضا را منفصل می‌کند (نظیر نمونه «حاج سید حسن»): نحوه ارتباط این فضای اصلی با خارج، بیش از هر چیز می‌تواند میراثی از تکایای موقت پیشین تصور شود، به این معنا که فضای اصلی، گاه بی‌واسطه («شاه حمزه» و «ملا محمود»، «جدا»، «یزدی‌ها» و...) و گاه با واسطه یک فضای کفش‌کن به عمق دو تا سه متر (تکیه‌های «حاج سید حسن» و «میدان میر») - به محیط خارج متصل می‌شود و همین فاصله کم اتصال این فضا را با فضای کوچک - که گاه در صورت افزایش جمعیت با چادر پوشیده می‌شود (نظیر تکیه «حاج سید حسن» در زمان بازدید نگارنده) - به سهولت امکان‌پذیر می‌کند؛ این امکان‌پذیری تلفیق فضاها خارج و داخل یا زنانه و مردان - برای افزایش ظرفیت مکان - از ویژگی‌های مهمی است که در بسیاری تکیه‌ها و نیز مساجد به کار رفته است. کیفیاتی که در این بناها تحلیل شد، عمدتاً در مساجد مورد بررسی این پژوهش تکرار شده است که خود گواهی بر ارتباط الگویی این دو فضا با یکدیگر در وضعیت معاصر است.

۲-۴- الگوهای فضایی نوظهور

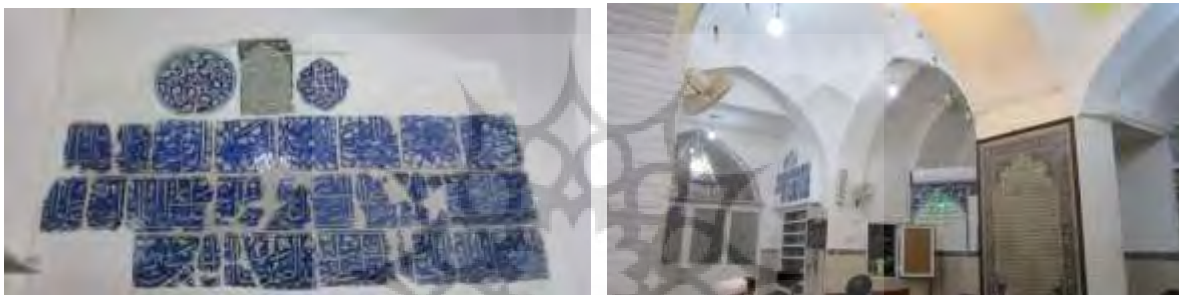
در این طیف از مساجد، برخی الگوهای فضایی — عملکردی دیده می‌شود که در مساجد پیشین دوران سنتی، بی‌سابقه یا کم سابقه است که عدم وجود حیاط و استقرار مسجد بر روی سقف مخزن آب انبارها، بارزترین آن‌هاست.

۲-۴-۱- عدم وجود فضای باز

در مورد مساجد دوره مورد بحث، بارزترین پدیده فضایی، عدم وجود فضای باز در اکثر قریب به اتفاق نمونه‌هاست (تنها چند استثنا نظیر مسجد فاطمیه (سلام... علیها) یا مسجد طباطبایی حرم قابل ذکر است). مساجد سرپوشیده و کوچک در تاریخ‌نگاری مساجد ایران، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. در تاریخ‌نگاری مساجد ایران معمولاً نخستین مساجد سرپوشیده، آن‌هایی است که در نواحی

سردسیر بلخ و ماوراءالنهر با الگوبرداری از شبستان مسجد مدینه، بنا شده است که مدرسه نه گنبد بلخ و مساجدی که هیلن براند در ترمذ از مدارک آن‌ها یاد کرده است، از این جمله است.

در میان مساجد ثبت شده در شهر قم، مسجد میدان کهنه و مسجد گذر پنجعلی (تصاویر ۳ و ۲) که تاریخ قرون پیش از صفویه را بر خود دارد، سرپوشیده است؛ جالب توجه است که دست‌کم در مورد مسجد اخیر نمی‌توان از کمبود فضا یا بحث اقلیم به عنوان توجیه حذف حیاط نام برد. حیاط در مسجد الگوی اسلامی، یک فضای اصلی و در واقع اصل فضاست (رجوع کنید به ناری قمی، ۱۳۹۱ و سلمانی و دیگران، ۱۳۹۴). از این رو حذف این عنصر در شهری با تعصب مذهبی مانند قم نیاز به ریشه‌یابی تاریخی — مذهبی عمیق‌تر دارد. در نمونه‌های مورد بررسی، آن‌هایی که با طاق چشمه‌ای بنا شده‌اند (مانند مسجد حاج‌علی‌نقی سربازار)، الگوی چهار گنبدی، جالب توجه است. در نمونه واقع در محدوده گسترش حرم حضرت معصومه (علیها السلام) و نمونه محله سفیداب، این الگو دست‌نخورده باقی‌مانده است؛ در شبستان‌های مسجد امام حسن عسگری (علیه السلام) که تاریخ قاجاری دارد نیز دو ردیف طاق دیده می‌شود. عمق کم شبستان مساجد در قم (چه در نمونه‌های قدیمی و چه نمونه‌های مربوط به این پژوهش) می‌تواند دست‌کم نشان از نوعی ویژگی روانی یا خاطره جمعی داشته باشد که عمق این فضا را در نسبت با نور، بیش از این، بر نمی‌تابد و احساس فضای خطی در شبستان برای آن‌ها مطلوب‌تر جلوه می‌کند.

تصاویر ۳ و ۲. فضای داخلی مسجد پنجعلی (ماخذ: نگارندگان)

۲-۴-۲. استقرار مسجد بر بالای آب‌انبار

الگوی مسجد بر فراز آب‌انبار در بسیاری از مساجد شناسایی شده در شهر قم در این دوره وجود دارد؛ این در حالی است که چنین سنتی در مسجدهای ایرانی، گاهی در دوران صفویه در مساجد حاشیه‌ای ظهور کرده است. در شهر کاشان، بالای آب‌انبار کوشک صفی و مسجد کوچک بالای آب‌انبار محله درب ریگ بیدگل (که دارای کتیبه‌ی احداث هر دو مورد است) نمونه‌های مربوط به صفویه هستند (فرخیار، ۱۳۸۶، ۱۹۶). فرخیار (همان، ۹۳)، به نقل از نراقی، برپایی مسجد روی آب‌انبار را رسمی صفوی در کاشان می‌داند که بانی را به دو ثواب برساند؛ اما مستندات خود وی از بافت کاشان، خلاف این موضوع را نشان می‌دهد؛ مستوفی (۱۳۸۴، ۲۴۶) در دوره قاجار از مسجدهای که روی آب‌انبار در کوچه شامبیاتی‌ها در بازارچه سرچشمه ساخته شده، نام می‌برد؛ با این حال این موضوع، یک رسم در تهران نبوده است. طبیعتاً احداث دو بنای عام‌المنفعه با هم یا در تعامل با هم برای یک محله منطقی به نظر می‌رسد؛ اما اینکه چرا در مساجد مشهور ناحیه گرم و خشک ایران، این رویه تکرار نشده است، جای بحث دارد؛ در شهر یزد نیز تک موارد دارای آب‌انبار در زیر فضای سرپوشیده، همین عدم رویه عمومی بودن را نشان می‌دهد. مسجد برخوردار با قدمت مربوط به دهه ۱۳۲۰ دارای دستشویی در زیرزمین زیر شبستان جنوب شرقی است که احتمال دارد آب‌انبار بوده باشد (خادم‌زاده، ۱۳۸۴، ۳-۵۲). مسجد چهارکوچه متعلق به دوره ایلخانی دارای آب‌انباری با مخزن واقع در زیر گنبدخانه است (همان، ۹۸). در مسجد پشت باغ به آب‌انباری اشاره می‌شود که خزینه آن زیر صحن و بخشی از گرمخانه می‌گذرد (همان، ۶۰). اما بررسی نقشه‌ها حاکی از آن است که مخزن صرفاً زیر حیاط است.

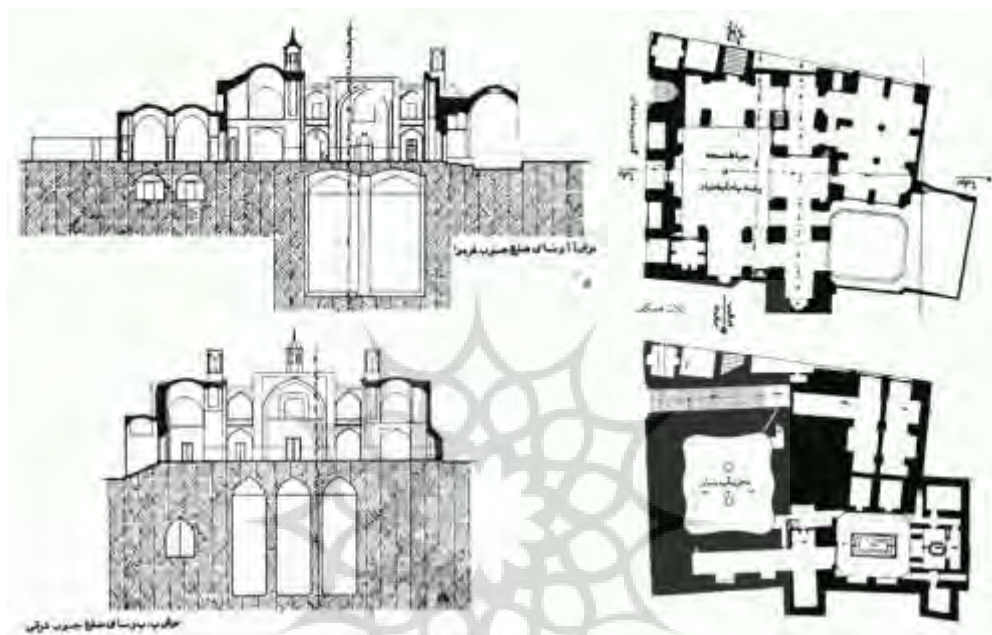
ناصرالشریعه (۱۳۸۳) در شرح دهه ۱۳۴۰ از سه مسجد قم، یعنی فاطمیه (سلام... علیها)، مسجد رضوی و مسجد محله دروازه کاشان، احداث آب انبار و مسجد با هم را یک رویه مربوط به قم و ظاهراً ناشی از یک قصد قبلی می‌داند. مصاحبه‌های ثبت شده گروه پژوهشی (به عنوان بخشی از مستندنگاری حاضر برای تاریخ شفاهی بناهای عامیانه)، فضای روی مخزن آب انبار به صورت روباز به عنوان محل عزاداری مردم در محرم ذکر می‌شود. در عکس تاریخی آلبرکان، مسجدی با سیاق سنتی‌تر روی آب انبار دیده می‌شود که مکان آن در شهر قم، مشخص نشده است. مقایسه الگوی این مسجد با مساجد مورد بررسی ما تفاوتی را در نحوه برخورد با الگوی فضایی نشان می‌دهد. در اینجا سردر آب انبار در جلوی مسجد است و بخش اولیه مسجد به صورت یک مهتابی روی آب انبار دیده می‌شود؛ در حالی که در مساجد مورد بررسی ما، معمولاً ورودی آب انبار در کنار مسجد و تقریباً مستقل است و فضای اصلی مسجد بالای مخزن ساخته شده است. در سابقه مسجد گذر جداً که در اواخر قاجاریه احداث شده است، نیز به وجود یک ایوان در محل مشابه با عکس آرشیو آلبرت کان (موسوی، ۱۳۹۷) اشاره می‌شود که اکنون تخریب شده است و کل فضای بالای آب انبار، تبدیل به شبستان مسجد شده است.

تصویر ۴. نمایی از یک مسجد و ورودی آب انبار در شهر قم سال ۱۳۰۶ (فردریک گادمر، از مجموعه آلبرت کان؛ تهیه کننده مهیار موسوی، درج شده در سایت قم‌شناسی <http://qomshenasi.ir>)

بررسی فرمی آب انبارهای ثبتی در ایران حاکی از آن است که نمونه‌های دارای مخزن ستوندار در شهرهای کویری کمتر رایج است، اما در حاشیه خلیج فارس دیده می‌شود؛ به هر حال این مورد، گونه نادری نیست؛ تسطیح بام آب انبار نیز در برخی نمونه‌ها دیده می‌شود؛ در مورد مساجد، این رویه، معمولاً منتهی به احداث آب انبار در زیر حیاط مسجد شده است (مانند نمونه مقیمی کاشان - تصویر ۵ - و مساجدی در یزد - نگاه کنید به تصویر ۷ و پیرنیا، ۱۳۸۱)؛ از این لحاظ تمایل به احداث مسجد بر فراز آب انبار، ظاهراً مختص شهر قم است. دلایل اقلیمی همچون استفاده از خنکی آب انبار و دلایل اجتماعی همانند استفاده عام‌المنفعه بیشتر از زمین محل استقرار مسجد، علل لازم برای این پدیده است و نه کافی. همچنین نسبت مفهومی پاکی آب با تقدس مسجد نیز، به‌رغم احتمال تأثیرگذاری در این پدیده، نمی‌تواند همه وجوه بحث را هویدا کند. لذا احتمالاً دلایل خاصی برای این موضوع در شهر قم وجود داشته که در این پدیده مؤثر بوده است. در خانه‌های شهر قم بعضاً آب انبار زیر اتاق دیده می‌شود (تصاویر ۶ و ۷)؛ گویی نوعی عدم بیم از سکونت بر فراز آب (که با توجه به خستگی بودن بناهای آن دوران، خطرناک می‌نماید)، در خاطر جمعی این شهر هست؛ اما عامل محدودیت مذهبی در دوران رضاشاه و تمایل به داشتن فضای مذهبی وسیع‌تر در محله، می‌توانسته در تقویت انگیزه برای رفتن به سمت بهره‌برداری از مکان‌های عام موجود در محلات، آن هم به صورت وسیع و سرپوشیده کردن تمام فضا، اثربخش باشد. در خاطرات استاد لرزاده در مورد مسجد اعظم از خواست آیت... بروجردی برای ایجاد امکان نماز خواندن روی بام یاد شده است (مفید و

رییس‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۰۲). این احتمال وجود دارد که این موضوع به همان نمازخواندن روی بام آب انبار مربوط باشد؛ زیرا در مساجد مورد بررسی ما حتی در مورد خود مسجد اعظم نیز راه پله عمومی منتهی به بام دیده نمی‌شود؛ موضوع اشراف بر بافت خودش مانع بزرگی برای این امر است (گرچه در خاطرات استاد لرزاده علت این تصمیم گرمای قم ذکر شده است و لذا انتظار وقوع آن در بقیه مساجد هم بوده است). در مقابل در مسجد امام حسن عسگری (علیه السلام) در شبستان زیر زمینی، حالتی مشابه بام آب انبار در حیاط ایجاد شده و روی بام آن نیز بعداً به شبستان دیگری تبدیل شد. از این جهت می‌توان مدعی سنت نماز خواندن بر بام آب انبار و نه بام ساختمان، در قم شد.

تصویر ۵. پلان زیرزمین و طبقه همکف مسجد و آب انبار میرزا مقیم در مرکز محله درب اصفهان در شهر کاشان (<https://memarlik.ir>) بازدید ۱۳۹۹/۳/۲۷.

تصویر ۶. آب انبار واقع در روستای البرز قم - در این نمونه، خانه اربابی درست روی بام آب انبار بنا شده است که نشان می‌دهد، سنت محلی در استفاده مسکونی از سقف آب انبار منحصر به مساجد نبوده است (میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان قم، ۱۳۸۳).

تصویر ۷. نمونه دیگر آب‌انبار با کاربری مسکونی بر روی بام - آب‌انبار حاج حسینعلی سزاوار در اطراف قم (میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان قم، ۱۳۸۴).

در میان آب‌انبارهای ثبتی استان قم نیز موارد بسیاری زیرساختمان مساجد یا تکایا قرار دارد (همانند آب‌انبار مسجد محمودیه شاه حمزه (علیه السلام)، مسجد خندق، مسجد سلماسی)؛ نمونه آب‌انبار تکیه یزدی‌ها در محله عربستان قم (تصویر ۸) از این جمله است که با سردری پرکار به سبک قاجاری در کنار تکیه به مخزنی در زیر تکیه راه دارد. نوع سردرسازی این آب‌انبارها و مخزن‌سازی آن‌ها مشابه هم است؛ کاربندی سردر، نیم‌ستون تزئینی در کنارها که تا پایین بنا نرسیده است و مخزن با پایه‌های مربعی آجری، عناصر ثابت این آب‌انبارها است و ورودی آن‌ها نیز معمولاً در انتهای پلان و در سمت راست ورودی اصلی قرار دارد.

تصویر ۸. آب‌انبار تکیه یزدی‌ها در قم (میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان قم، ۱۳۸۶)

تصویر ۹. در نمونه مسجد خندق فضای ورودی آب انبار مسدود و به مغازه تبدیل شده است.

برخی از آب انبارها زیر مساجد تقریباً بدون تغییر، حفظ شده و به کاربری دیگری چون سکونت اختصاص یافته است (تصویر ۱۰). دخیل و تصرف رایج در سال‌های اخیر در همه این آب انبارها، زدن طاق در میانه ارتفاع و یا خاکریزی و پُر کردن بخشی از آن‌ها (تصویر ۱۰) بوده است که به نوعی امتداد کاربری پیشین این فضاها است (تصویر ۱۰). البته در نمونه‌ای مثل مسجد حاج علی نقی سربازار، این فضا با تجاری نیز تلفیق شده است. اما در اکثر موارد، ایجاد سرویس بهداشتی مسجد و وضوخانه به‌علاوه خدمات جنبی مانند آشپزخانه مسجد در این فضا در نظر گرفته شده است.

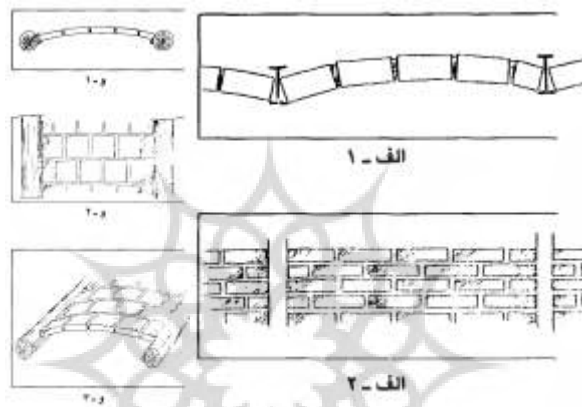

تصویر ۱۰ (راست). ایجاد قرائتخانه در بالای ورودی آب‌انبار مربوط به مسجد محمودیه در محله شاه حمزه قم (میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان قم، ۱۳۸۶).

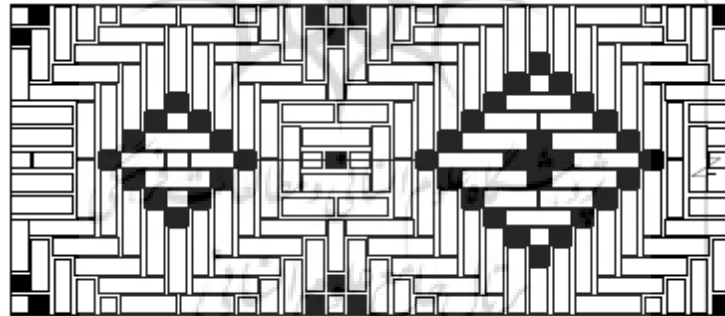
تصویر ۱۱ (چپ). با خاکریزی کف آب انبار مسجد خندق و کاهش ارتفاع، این فضا تبدیل به آشپزخانه مسجد شده است.

۲-۴-۳- سقف تیرآهن و طاق ضربی با آجر نمایان

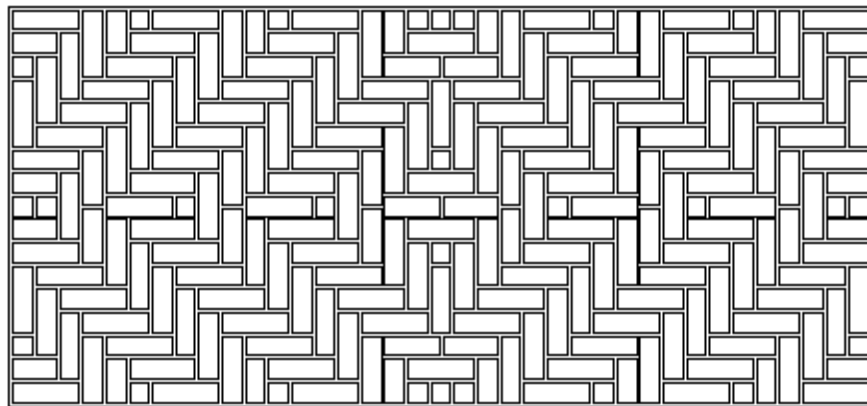
یکی از بارزترین جلوه‌های معماری مساجد این دوره، سقف تیرآهن و طاق ضربی با آجر نمایان است؛ ابوالقاسمی (۱۳۷۶) ضمن بیان اشکال مهندسان غربی به این نوع طاق‌زنی ایرانیان، شیوه اجرای طاق آن را (به نام «پر») با شیوه «رومی» مقایسه می‌کند و برتری سازه‌ای و اجرایی طاق ضربی ایرانی را نشان می‌دهد. در واقع طاق ضربی روی تیرآهن، یک ابداع معمار تجربی ایرانی در برخورد با تکنولوژی فولاد است که در ابتدای امر کاملاً وارداتی است. به جز مزیت اساسی این طاق در عدم نیاز به قالب‌بندی (که در میان تکنولوژی‌های رایج طاق زدن، منحصر به فرد است)، از لحاظ نوع باربری نیز به دلیل قفل و بستگی که بین آجرها ایجاد می‌شود، یکپارچگی فوق‌العاده‌ای در سازه ایجاد می‌کند (تصویر ۱۲)؛ در معماری مساجد دوره پهلوی اول و الگوهای متأثر از آن در دوره‌های بعد، این تکنیک، از موضوع صرفاً تکنیکی، به سوی یک پدیده توأمان تکنیکی — زیباشناختی سوق داده شده است؛ چیدمان نمایان آجرها در زیر سقف با الگوهای متفاوت کله و راسته، چنان تنوعی دارد که دیگر نمی‌توان اصطلاح «پر» را برای این چیدمان‌ها به سهولت به کار برد.

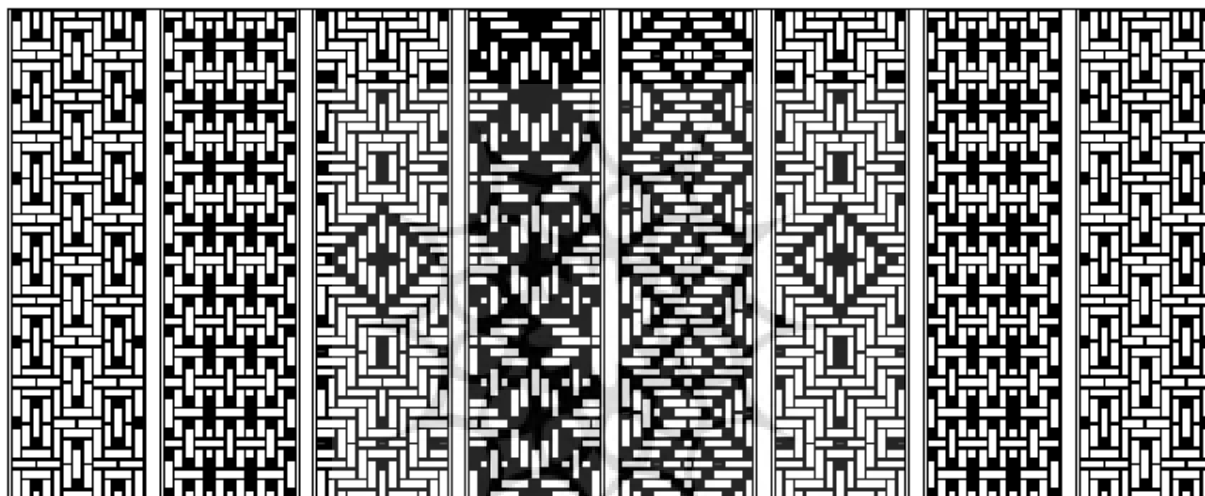
تصویر ۱۲. طاق ضربی روی تیرآهن و طاق ضربی روی تیرچوبی (الگوی شیرازی) (مأخذ: ابوالقاسمی، ۱۳۷۶)

تصویر ۱۳. الگوی آجرچینی سازه‌ای طاق ضربی بین دو تیرآهن (مسجد سلماسی) (مأخذ: نگارندگان).

تصویر ۱۴. الگوی آجرچینی سازه‌ای طاق ضربی بین دو تیر آهن (مسجد امام سجاد (علیه السلام)) (مأخذ: نگارندگان).

تصویر ۱۵. الگوی آجرچینی سازه‌ای طاق ضربی بین دهانه‌های تیر آهن‌ها (مسجد خندق) (مأخذ: نگارندگان).

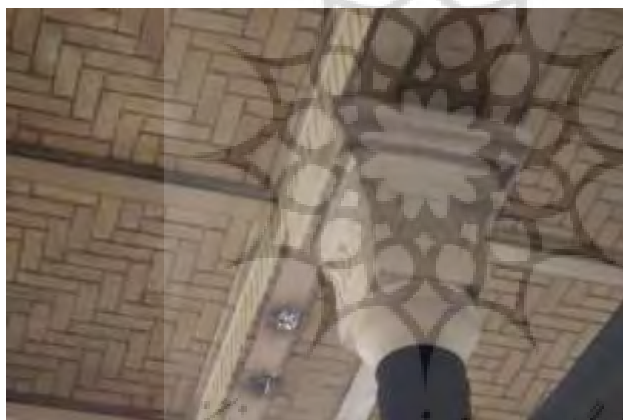
نوع برخورد با آجرکاری زیر سقف (تصاویر ۱۳، ۱۴ و ۱۵) در این نمونه‌ها، یادآور هنر سلجوقی در استفاده از کاشی‌های نگینی در میان آجرها (آجر لعابدار) است. به بیان ابوالقاسمی (۱۳۷۶) در این نوع طاق‌زنی، مهارت دست استادکار و تیزیابی او، جایگزین ابزارها برای ایجاد دقت است؛ نمایانی آجر و استفاده از آجر پاکار به صورت پیش‌آمده در اولین تراز روی آهن، ظریف‌کاری‌ها و هنرنمایی‌های معماران این بناها را نشان می‌دهد در دوره‌های بعدی یعنی دهه ۱۳۳۰ و ۱۳۴۰، ظاهراً به اصطلاح «گم کردن» آهن، به یکی از جلوه‌های کار این معماران تجربی بدل می‌شود (تصویر ۱۷) که می‌تواند به فراوان‌تر شدن آهن و کم‌رنگ شدن جلوه ارزشی آن نسبت داده شود.

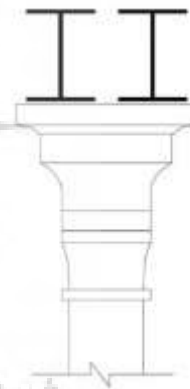
تصویر ۱۷. مسجد صاحب الامر (سلام... علیه) (مأخذ: نگارندگان).

تصویر ۱۶. مسجد فاطمیه (سلام... علیهها) (مأخذ: نگارندگان).

تصویر ۱۸. مسجد سلماسی (مأخذ: نگارندگان).

نخستین سؤال پژوهشی در مورد این پدیده، این است که چرا این تکنیک، در بناهای دیگر خیلی کم به کار رفته است (تنها نمونه در قم، «سرای نو» است) و در مساجد به الگوی رایج بدل شده است؟ یک پاسخ را باید در نگاه اجتماعی به ارزش تیرآهن جستجو کرد. به بیان پیشوا یزدی (معمار تجربی دوره پهلوی): «در آن موقع از آهن خبری نبود و اگر کسی می‌خواست خانه دوطبقه بسازد، روی سقف طبقه اولش را باید در هر چهل سانت یک عدد الوار از چوب به ضخامت 6×20 ضرب در طول اطاق می‌انداخت و زهوارهایی به اندازه 3×5 سانتی متر به لب این الوارها می‌کوبید، بین آن را با آجر طاق می‌زد، رویش را با خاک نرم صاف می‌کرد و بعدا گچ و خاک اندود می‌کرد. بدین روش ساختمان دو طبقه ساخته می‌شد. ولی در اصل بیش‌تر تیغه‌های درون ساختمان چه دو طبقه و چه یک طبقه از مصالح خشت خام بود و خیلی ارزان‌تر از آن چه فکر کنید تمام می‌شد» (پیشوا یزدی و اندرودی، ۱۳۹۰: ۶۵-۶۶). در واقع، مصالح گران‌تر و کمیاب‌تر را برای مسجد به کار برده‌اند (تصویر ۱۶، ۱۸) که می‌تواند نشانگر ارزش و اهمیت این فضا در ذهن مردم و بانیان آن‌ها باشد. در تجاری‌های مورد بررسی، طاق‌های سنتی در انواع مختلف (از کلبه تا قمی‌پوش و سقف چهاربخش) به کار رفته است. گزارش ناصرالشریعه از مسجد محله دروازه کاشان قم که در سال ۱۳۳۰ بنا شده است، مؤید آن است که تکنیک مزبور را نباید به مسایلی همچون کمبود سرمایه در محله برای ساخت و ساز نسبت داد؛ چرا که در گزارش بنای این مسجد، از بانی متمول تهرانی و

وقف مغازه‌هایی در بازار تهران برای این مسجد، ذکر می‌شود؛ همان‌طور که در بنای مسجد فاطمیه (سلام... علیها) در کوچه ارگ قم هم، تمول بانی، بسیار بالاست و استفاده از «بهترین»‌ها برای مسجد مد نظر بوده است (این مسجد نیز با همین تکنیک، طاق زنی شده است). تمایل معماران سنتی کار به نمایش سقف مسطح (و عدم نشان دادن طاق قوسی تا حد ممکن) نیز در این پدیده می‌تواند دخیل بوده باشد. برای یک استادکار سنتی، به صفر نزدیک کردن خیز سقف، یک مهارت اساسی است؛ مثلاً ابداع طاق قمی‌پوش در اواخر قاجار نیز از همین موضوع سرچشمه می‌گیرد. لذا با وجود طاق ضربی، این گزینه، انتخاب استادکارانه‌تری نسبت به طاق‌های قبلی تلقی می‌شده است (حسین لرزاده نیز در مورد سقف مسجد آیت... بروجردی قم در ابتدای دهه ۱۳۴۰، مسطح ساختن را یک مزیت می‌داند - نگاه کنید به مفید و رییس‌زاده، ۱۳۸۵).

گزارش فیض (۱۳۴۳) از ساخت مسجد اعظم قم و گنبد آن، نشان می‌دهد اطمینان در مورد تکنیک آهن برای طاق زدن، دست‌کم برای برخی معماران سنتی مانند استاد لرزاده، مسجل نیست؛ از این رو ساخت گنبد مسجد را با سیستم مطمئن‌تر که «سالها متروک شده بود» انجام داده است؛ در واقع موضوع «سازه برتر» و مطمئن‌تر برای کاربری مقدس، از الگوهای ذهنی سازندگان و کارفرمایان این بناهاست و موضوع خاطره‌ذهنی از طاق و قوس در درجه بعدی اهمیت قرار دارد. در ساخت این گنبد از شبکه مقول جوش داده شده برای تقویت سازه استفاده شده است. و فیض آن را جوش اکسیژن می‌نامد (فیض، ۱۳۴۳: ۱۲-۷۱).

موضوع دیگر، ستون‌های فلزی به کار رفته در مساجد است؛ این ستون‌ها عمدتاً لوله‌ای شکل هستند (تصاویر ۱۹ و ۲۰) و جزئیات لبه آن‌ها بعضاً حاکی از آن است که این‌ها در اصل، لوله‌های نفت یا موارد مشابه هستند که برای این کار استفاده شده‌اند. زیبا دیدن پوشش سیمانی ستون‌های لوله‌ای شبستان غربی مسجد امام حسن عسگری (علیه السلام) از سوی فیض (۱۳۴۳: ۶۷۲) نشان می‌دهد که دست‌کم در آن دوران جلوه‌های تکنیک ساخت مدرن، به‌خودی‌خود واجد ارزش زیبایی‌شناختی دانسته شده‌اند.

تصویر ۱۹ و ۲۰ مسجد خندق (قم) و مسجد امام سجاد (علیه السلام)، سجاده (قم) (ماخذ: نگارندگان).

۲-۵- نفوذ الگوهای مدرن

عدم کاربرد نشانه‌های رایج مسجد سنتی در این کارهای مردمی، در خور تأمل است؛ گنبد و مناره در این مسجدها، نایاب و تزیینات مختلف آجر و کاشی در آن‌ها، کمیاب است (حتی کاربرد قوس‌های تیزه‌دار که شاخص اولیه معماری دوره اسلامی ایران است). دقت بیشتر در مورد این مساجد نشان می‌دهد که الگوی پایه‌ای در آن‌ها لحاظ شده است که بسنده به حداقل سمبل‌های مسجد آن‌هم عمدتاً در سردر ورودی، یک ویژگی بارز آن است. سادگی بیش از حد این الگوها در قیاس با مساجد دولتی و حکومتی، نشان می‌دهد که عرف مذهبی خواص بیش از مردم عامی، آلودهٔ تجملات بوده است (چیزی که در نمونه‌های یزد هم در مستندنگاری انجام شده

خادمزاده، ۱۳۸۴) مشهود است. ایجاد مساجد تک اتاقی بسیار ساده یا حتی تخصیص یک اتاق ساده برای نماز نیز ناشی از همین رویکرد مردمی است.

تحولات رخ داده در جریان مدرن شدن، در جامعه مذهبی می‌توانسته تبعات مشخصی داشته باشد؛ یکی از این تبعات، افزایش تعداد باسوادان و همزمان با آن، افزایش امکان داشتن نسخ کتب و ادعیه در مساجد محلی بواسطه گسترش چاپخانه‌هاست. در واقع کاری که قبلاً تنها روحانیون انجام می‌دادند اکنون تا حدی در توان مردم نیز هست؛ «قفسه» یا جایگاه کتاب در مساجد به این ترتیب یکی از تحولات جزئی مساجد در این دوره است.

بسیاری از کیفیات جزئی در مساجد مورد بحث، ناشی از وضعیت فرهنگ دین‌داری در شهر قم است؛ اما تحولات عرفی زمانه را نیز نباید از نظر دور داشت. جدایی نسبی یا کامل دستشویی یا حتی وضوخانه از فضای مسجد ریشه در آموزه‌های روایی در مورد مساجد دارد که توصیه کرده است مومن وضویش را در خانه بگیرد و به مسجد بیاید؛ چه رسد به موضوع قضای حاجت و دستشویی رفتن. در دو مسجد فاطمیه و محمودیه این مهم، به ترتیب با کمک حیاط و درب از کوچه، تأمین شده است. در تبدیل فضای درونی آبنبار زیر مساجد به سرویس بهداشتی نیز این موضوع عرفی در نظر گرفته شده است.

یکی از پدیده‌های ناشی از گسترش شهرنشینی در دوره قاجار و هجوم مهاجرین به شهرهای بزرگ یا نزدیک به پایتخت، وقوع ناهنجاری‌های اجتماعی در فضاهای عمومی از جمله در صحن مساجد است که نقش میدانچه‌های شهری را نیز بازی می‌کرده است؛ به بیان جعفر شهری باف (۱۳۷۴، ج ۱: ۳۲۱): «آفتاب‌روهای صحن و ایوان آن، اماکنی که در آن عریان گردیده سرجویی و تن‌جویی نموده حوض و صفه آن مخصوص شستشوی بدن و خشک کردن ملبوس و در تابستان‌ها و پائیزها که در آن آب‌تنی و آفتاب‌گیری و رختشویی می‌کردند. باید افزود این، احوال خاص مسجد مجد نمی‌توانست باشد که تمام مساجد، بیت الفقرا و خانه‌های بی‌خانمان‌ها بود که آن‌ها را مأمن و مکان بی‌معارض خود می‌دیدند. هرگز امکان نداشت کسی در مسجدی قدم گذارد و مستی بی‌کاره و برهنه و علیل و بیمار و درمانده را مشاهده نکند که به هرزگی و شوخی و آه و ناله و قمار و جلفی و مانند آن اشتغال نداشته یا در هم و آشفته در گوشه و کنار، گیوه پاره‌های خود یا تکه آجر و سقطی زیر سر نهاده، نلمیده، صداهای ناهنجار خر و پف و صادرات نامناسب نداشته باشند!». در دوره پهلوی با کوتاه شدن دست مردم محلی از کنترل اجتماعی و توسعه نقش پاسبان‌ها و عدم اهتمام آن‌ها به نظم و نسق اماکن مذهبی، می‌توانسته این ناهنجاری‌ها را دامن بزند و زمینه را برای تمایل مردم محلی به حذف این فضای دردسرساز فراهم کند.

در مساجد نیز طیفی از عوامل گوناگون در پیدایش خصوصیات فرعی تیپ مساجد اوایل پهلوی، دخیل بوده است؛ عرف مردم شهر قم در کنار الگوهای کالبدی موجود از قبل در سطح شهر، در واقع تعدیل‌کننده‌های تحول نسبتاً سریع رخ داده در این دوران هستند. نقش معماران فرنگ رفته در اینجا برخلاف تجاری‌ها، خیلی کم‌رنگ‌تر است؛ زیرا مسجد فضایی نیست که الگوهای خارجی برای آن مطلوبیت ذاتی داشته باشد؛ با این حال معماری تهرانی به طور غیرمستقیم بر خصوصیات این مساجد مؤثر بوده است و نوعی نمایش جدید بودن در این مساجد مشاهده می‌شود که نیاز به بررسی جامعه‌شناختی وسیع‌تری دارد.

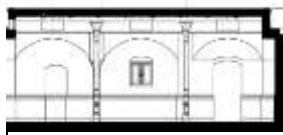

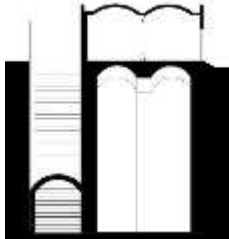

تصویر ۲۱. استفاده از پنجره در نیش ساختمان مسجد امام سجاد (علیه السلام)، محله باغ پنبه (نگارندگان).

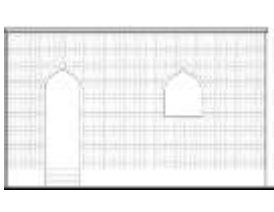

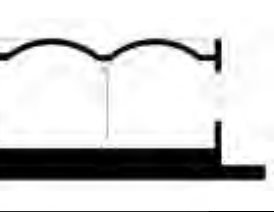

گرایش به برخی الگوهای غیرسنتی و شبه‌مدرن در مساجد عامیانه این دوره (در قیاس با مساجدی که به سفارش روحانیون و متمولین، ساخته شده‌اند — تصاویر ۲۱ و ۲۲) می‌تواند ناشی از فضای اجتماعی ناشی از این ممنوعیت باشد؛ اینکه مردم در مقابله با فضای روشنفکری و التقاطی ابتدای محمدرضاشاه و ظهور نوجوانی‌ها تمایل به متجدد نشان دادن دین و فضای دینی باشند، در مساجدشان ظهور یافته است؛ پنجره‌های نیش، تکنولوژی جدید تیرآهن و بتون مسلح و امثال اینها و حتی الگوی بناهای جدید تهران می‌توانسته دستاویزی برای این نوع نمایش اجتماعی باشد.

تصویر ۲۲. به ترتیب از راست؛ مسجد لک‌ها، الغدیر، صاحب‌الامر (علیه السلام) و مسجد گذرقلعه؛ نمونه‌هایی از پنجره‌های رو به معبر با الگوهای متأثر از معماری مدرن (نگارندگان).

جدول ۲. جمع‌بندی الگوهای معماری شناسایی شده در مساجد

نوع الگو	شرح الگو	درصد وقوع در موارد ایبی شده	الگو	نمونه اول	نمونه دوم
تداوم الگوهای سنتی	تداوم فضا سازی سنتی	۴۰٪			
	طاق چشمه‌ای	۳۵٪			
	نیم طبقه	۲۰٪			
الگوهای فضایی نو ظهور	بدون حیاط	۸۵٪			
	آب انبار زیر مسجد	۵۵٪			

			۶۰٪	تیرآهن و طاق ضربی نمایان	تأثیرپذیری از الگوهای مدرن
			۷۰٪	حذف تزئینات سنتی (کاشیکاری و گچبری)	
			۷۰٪	پنجره به معبر	
			۴۰٪	نوگرایی فرمی در پنجره	

۳- نتیجه‌گیری

در پاسخ به پرسش نخست پژوهش در مورد الگوهای مردمی معماری در واکنش به سیاست‌های حکومتی، نتایج مقاله حاکی از آن است که خشونت رضاخانی و تلاش مردمی برای حفظ شعائر دینی و سنن محلی خود در بافت شهری قم منجر به خلاقیت‌های ظریف فرمی و فضایی در بنای مساجد پرشمار دوران پهلوی اول و اوایل پهلوی دوم شده است: کشف فضای در دسترس و محفوظ از عوامل حکومتی در قلب محلات بر فراز آب‌انبارهایی که طاق آن مسطح شده و استفاده از زمین‌های کوچک موجود در محل‌ها برای احداث مساجد کوچک، نخستین راه‌حل‌های محلی برای معضل نوظهور بوده است؛ پس از آن تلاش برای رقابت با بناهای جدید با استفاده از برخی الگوهای مدرن در مساجد، مکمل تلاش قبلی برای حفظ مکان و ارزش اجتماعی مسجد در این محلات است. ضعف بنیه مالی محله‌ها با کاربرد تکنولوژی‌های ابداعی و در دسترس، جبران شده است و طاق ضربی نمایان بر روی تیرآهن به عنوان سمبلی از تلفیق الگوهای مدرن با قالب سنتی به صورت مردمی در این مساجد به کار گرفته شده است. در پاسخ به پرسش دوم برای یافتن علل و زمینه‌های ظهور این الگوها، با توجه به عوامانه بودن بستر مطالعه، برخی احتمالات نسبتاً قانع‌کننده (براساس قیاس با تحقیقات دیگر) در این مقاله ارائه شد که آشفتگی اجتماعی اوایل پهلوی اول، ارزش‌یافتن عامیانه الگوهای جدید، و الگوبرداری‌های خارج از عرف سنت، از برخی الگوهای سنتی (مانند تیمچه‌ها و مدارس قدیمه) در شهر قم، برخی از آن‌ها است. عدم تجمل و در عین حال شکوه متواضعانه این مساجد در کاربرد تکنیک جدید، نمونه‌ای است از ارزش کارهای مردمی در این دوران که می‌تواند الگویی برای اعتماد به خلاقیت عامیانه در موضوعاتی باشد که همچنان هویت محلی خود را حفظ کرده است. پژوهش در این موارد می‌تواند بسترهای قابل اتکا در جامعه محلی را برای حفظ هویت معماری، روشن‌تر نماید.

۱. این مساجد عبارتند از: مسجد سلماسی، حاج آقا نقی رضوی، خندق، امام سجاد (عربستان)، لک‌ها، جوادالائمه، ملاجعفر و صاحب‌الامر (عجل‌الله‌تعالی‌فرجه).
 ۲. اگرچه این تاریخ پیش از تاریخ انتشار کتاب «معماری ایران در عصر پهلوی» است، اما حدود دو سال بعد از دوران دفاع‌پایان نامه مورد بحث است که دستکم چهارسال زودتر موضوع را در یکی از مهم‌ترین مراکز مطالعات معماری (دانشکده هنرهای زیبا) مطرح کرده و بدلیل مسایل سیاسی مرتبط با چنین موضوعاتی، برغم ادعای کارپژوهشی از دهه ۱۳۶۰ از سوی نگارندگان آن‌ها، اصولاً این مونوگراف‌ها نمی‌تواند مقدم بر این رساله دانسته شود.

منابع:

- ابن‌بابویه، محمدبن علی. (۱۳۶۷). من لا یحضره الفقیه، ترجمه: علی اکبر غفاری، تهران: نشر صدوق.
- ابوالقاسمی، لطیف. (۱۳۷۶). پر و رومی. هنرهای زیبا (۲): ۶۴-۶۷.
- امین، محسن. (۱۳۷۱). عزاداری‌های نامشروع. ترجمه جلال آل احمد. مقدمه سید قاسم یا حسینی. بوشهر: دریا.
- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۷۴). آشنایی با معماری اسلامی ایران (ساختمان‌های درون‌شهری و برون‌شهری). تدوین غلامحسین معماریان. تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.
- پیشوایزدی، محمد و اندرودی، الهام. (۱۳۹۰). روایت بنایی تالاستادکاری: خاطرات استادمعمار، محمد پیشوایزدی مصاحبه با محمد پیشوایزدی به کوشش الهام اندرودی. تهران: علم معمار رویال.
- جانی پور، بهروز. (۱۳۷۹). سیر تحول معماری مسکن تهران در دوران پهلوی. پایان نامه دوره دکتری معماری. استاد راهنما: سید امیر منصوری. تهران: دانشگاه تهران. دانشکده هنرهای زیبا.
- حموی بغدادی، یاقوت‌بن عبدالله. (۱۳۸۳). معجم‌البلدان. ترجمه علینقی منزوی. ویراستار محمد جوزی، نادر کریمیان سردشتی. تهران: معاونت پژوهشی- پژوهشکده باستان‌شناسی سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه).
- خادم‌زاده، محمدحسن. (۱۳۸۴). مساجد تاریخی شهر یزد. عکس علیرضا زارع بیدکی، هادی کریمی‌زارچی. یزد: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی یزد.
- رئیسی محمد منان، انصاری پور زهرا. (۱۳۹۸). مطالعه‌ی تطبیقی حجاب‌زدایی و حریم‌زدایی در البسه و ابنیه‌ی ایرانی قبل و بعد از ظهور سلسله‌ی پهلوی. مجله پژوهش‌های معماری اسلامی ۷ (۱): ۲۰-۳. مجد، ۱۳۸۹: ۱۷۴.
- سلمانی امیر، رحیمی محمدحسین، خاک‌زند مهدی. (۱۳۹۴). بررسی اهمیت، اولویت و اصالت فضای باز در مسجد. پژوهش‌های معماری اسلامی ۳ (۴): ۳۴-۴۸.
- شافعی، بیژن؛ دانیل. ویکتور و سروشیانی. سهراب. (۱۳۸۷). معماری وارطان هوانسیان: مجموعه معماری دوران تحول در ایران. ترجمه: ترانه یلدا و ندا قیاسی. دید. تهران.
- شافعی، بیژن؛ ویکتور دانیل و سهراب سروشیانی. (۱۳۸۲). معماری نیکلای مارکف: مجموعه معماری دوران تحول در ایران. ترجمه: ترانه یلدا و ندا قیاسی. دید. تهران.
- شافعی، بیژن؛ ویکتور دانیل و سهراب سروشیانی. (۱۳۸۴). معماری کریم طاهرزاده بهزاد: مجموعه معماری دوران تحول در ایران. ترجمه: ترانه یلدا و ندا قیاسی. دید. تهران.
- شهری‌باف، جعفر. (۱۳۸۳). طهران قدیم. تهران: معین.
- صارمی، علی‌اکبر و رادمرد. محمدتقی. (۱۳۷۶). ارزش‌های پایدار در معماری ایران. سازمان میراث فرهنگی کشور. تهران.
- عباسی، مهدی. (۱۳۷۱). تاریخ تکایا و عزاداری قم (جلد اول تاریخ قم). قم: مهدی عباسی.
- فیض، علی‌اکبر. (۱۳۴۲). گنجینه آثار قم. ج ۲. قم: چاپخانه مهرستوار.
- قیومی بیدهدی، مهرداد و شمس، امید. (۱۳۹۱). درآمدی بر تاریخ ذهنیت عامه در معماری ایران. مطالعات معماری ایران (۲): ۲۵-۵.
- کیانی، مصطفی. (۱۳۹۲). بررسی و جایگاه هنر آجرکاری تزیینی در معماری دوره پهلوی اول. نشریه هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی، ۱۸ (۱): ۱۵-۲۸.
- کیانی، مصطفی. (۱۳۸۳). معماری دوره پهلوی اول، دگرگونی اندیشه‌ها: پیدایش و شکل‌گیری معماری دوره بیست ساله معاصر ایران. مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران. تهران.
- مختاری، اسکندر. (۱۳۹۰). میراث معماری مدرن ایران. دفتر پژوهش‌های فرهنگی. تهران.

- مزین دهباشی، شریف. (۱۳۷۹). عوامل موثر بر طرح بناهای آموزشی نوین دوره پهلوی اول. پایان نامه دوره دکتری. استاد راهنما: همایون اربابیان. استاد مشاور: غلامحسین معماریان و علی یاران. دانشگاه آزاد واحد علوم و تحقیقات. تهران.
- مفید، حسین و رئیس‌زاده، مهناز. (۱۳۸۵). ماجرای معماری سنتی ایران در خاطرات استاد حسین لرزاده از انقلاب تا انقلاب به انضمام منتخب اشعار/ به کوشش حسین مفید، مهناز رئیس‌زاده. تهران: مولی.
- مک‌گرگور، تالین. (۱۳۹۹). ساختن ملت و معماری مدرن در ایران قرن بیستم. کوبه، گاهنامه معماری و هنر ۲ (۳): ۲۳-۱۵.
- ملازاده، کاظم. (۱۳۸۱). مدارس و بناهای مذهبی. تهران: سوره حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
- موسوی، مهیار. (۱۳۹۷). نمایی از یک مسجد و ورودی آب‌انبار در شهر قم سال ۱۳۰۶. عکاس: فردریک گادمر، از مجموعه آلبرت کان. تهیه کننده مهیار موسوی، درج شده در سایت قم‌شناسی <http://qomshenasi.ir>
- میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان قم. (۱۳۸۳). گزارش ثبتی: آب‌انبار البرز. تهیه: عمار کاوسی، کاظم فدائیان. قم: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری کشور.
- میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان قم. (۱۳۸۴). گزارش ثبتی: آب‌انبار حاج حسینعلی سزاوار. تهیه: سیداحمد موسوی، سحر احدی. قم: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری کشور.
- میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان قم. (۱۳۸۶). گزارش ثبتی: آب‌انبار امامزاده حمزه (محمودیه). تهیه: فخرالدین علاء شورمستی. قم: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری کشور.
- میرمیران، هادی و ایرج اعتصام. (۱۳۸۸). معماری معاصر ایران: ۷۵ سال تجربه بناهای عمومی ۱۳۰۰ تا ۱۳۷۵ هجری شمسی. با همکاری: حمید میرمیران. [زیر نظر] وزارت مسکن و شهرسازی معاونت شهرسازی و معماری. دفتر معماری و طراحی شهری. سازمان مجری ساختمان‌ها و تاسیسات دولتی و عمومی. با همکاری مهندسین مشاور نقش جهان - پارس. شرکت طرح و نشر پیام سیما. تهران.
- ناری قمی، مسعود. (۱۳۹۵). الگوهای کالبدی حسینه‌ها: ریشه‌ها و تحولات. مطالعات معماری ایران ۵ (۹): ۴۵-۲۵.
- ناری قمی، مسعود. (۱۳۹۱). تقدس فراگیر فضا در اسلام: نگاه تکلیف‌گرا. نشریه هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی، ۱۷ (۴): ۱-۱۶.
- فرخ‌یار، حسین. (۱۳۸۶). آب‌انبار یادگاری از یاد رفته (کاشان، آران و بیدگل). قم: حلم.
- مستوفی، عبدا... (۱۳۸۴). شرح زندگانی من. تهران: زوار.
- ناری قمی، مسعود. (۱۳۹۴). نقدی بر پژوهش‌های تفسیری - تاریخی در مورد معماری معاصر ایران (نمونه موردی: معماری دوره پهلوی اول). مطالعات معماری ایران (۷).
- ناصر الشریعه، محمدحسین. (۱۳۸۳). تاریخ قم یا حریم مطهر بانوی عالیقدر اهل بیت عصمت و طهارت حضرت فاطمه معصومه (ع). تهران: رهنمون.
- نصر، طاهره سها. ۱۳۸۳. معماری و شهرسازی شیراز در دوره پهلوی ۱۳۵۷-۱۳۰۰ خورشیدی. روزنه کار. تهران.
- Karimi, Z. Pamela (Zahra Pamela). 2013. *Domesticity and consumer culture in Iran : interior revolutions of the modern era* . Oxon: Routledge.
- Lambourn, E.A. (2017). *Islam beyond Empires: Mosques and Islamic Landscapes in India and the Indian Ocean. A Companion to Islamic Art and Architecture*. Edited by Finbarr Barry Flood and Gülru Necipoglu. UK: John Wiley & Sons, Inc: 755-776.

Original Research Article

Development of patterns for the popular mosques of early modern era in the city of Qom

Masoud Nari Ghomi, Mehdi Momtahn

1- Assistant professor of architecture, University of Technical and Professional Training, Faculty of Qom, Iran.

2- Assistant professor of architecture, Department of Architecture and Art, University of Kashan, Iran.

Abstract

The history of popular architecture of Iran has rarely been a subject of academic inquiry. It includes the buildings that were made by ordinary people rather than social elites or intellectuals. During the transitional period of modernity (the top-down modernization in early Pahlavi era), numerous small mosques emerged in the religious city of Qom. It happened when Reza Shah planned to unveiling Iranian women and close public religious rituals. In this study, at first, the contextual causes of social resistance are analyzed. It involves a search for mosques founded during that era. It is done by field enquiry of 47 documented examples eight of which have had limited changes. So, they are selected for more studies. From spatial point of view, there are two general patterns found including mosques without a courtyard (unlike traditional mosques) and mosques built on the top of old water reservoirs (Aab Anbar). These two phenomena along with the phenomenon of mezzanine in mosques are analyzed to find their historical roots. The search has led to the patterns of Takiyeh in some cases. In the case of Aab Anbars, it is found that this pattern is specific to the city of Qom. The dictatorship of Reza Khan led to emotional efforts to keep a religious atmosphere within neighborhoods so as not to be prevented by the governmental forces. Every old community had a specific water reservoir with a tank raised over the ground, and there was an opportunity to use it as a place for religious gatherings. Then, turning towards the matter of form, the structural and technological characteristics of these mosques is taken into account. Some patterns are put as subject of deeper enquiry, such as exposed brick vaults with fine details on steel I-beams and iron-pipe columns as well as long vertical or lateral windows. Another finding of this study regards fixed library shelves in these mosques. The columns are, in some cases, oil pipes. The creative thinking behind the use of in-hand modern elements has many lessons for the contemporary conflicts of localization, and the identifiable character of the form in these mosques as special religious spaces makes them valuable for study in current circumstances.

Keywords: Modernity, Popular architecture, Early Pahlavi era, Mosques, water reservoir